

PRAVNI OKVIR ALTERNATIVNEGA ZDRAVLJENJA IUS SEMPER LOQUITUR

Viktor Planinšec

Izvlaček:

Prikazana je pravna ureditev pogojev za opravljanje alternativne zdravstvene dejavnosti : alternativne diagnostike, zdravljenja in rehabilitacije po zakonih o zdravstveni in lekarniški dejavnosti, za proizvodnjo in promet z zdravili pa po zakonu o zdravilih. Avtor ugotavlja, da alternativno zdravljenje in posredovanje alternativnih zdravilnih izdelkov zunaj okvira navedenih zakonov nista dopustna in se torej takšno zdravljenje ne sme opravljati. Izpopolnjevanje in izboljševanje uradne medicine oz. zdravstvene doktrine je urejeno v okviru zakonsko dopustnega poskušanja. Za nezakonito izvajanje alternativnega zdravljenja je predpisano kaznovanje za prekrške in kazniva dejanja po kazenskem zakoniku Republike Slovenije, za povzročeno škodo pa zakon zahteva civilno-pravno odškodninsko odgovornost.

1. Uvodna beseda

Ni odveč povedati nekaj besed o pravu, ki sega na vsestrana področja človekovega bivanja, ker si pravo ponekod napačno predstavljajo kot nestvarno paragrafarstvo, čeprav v svojem bistvu pomeni sprejemljivo, praktično sredstvo reševanja najrazličnejših življenjskih situacij.

Iz narave ljudi izhaja, da so o različnih življenjskih dogodkih in razmerjih različnih pogledov in mnenj, kar nujno izhaja iz usodne samostojnosti in osamljenosti vsakega posameznika v svetu: »Vsakdo sam stoji na srcu zemlje, s sončnim žarkom preboden ...« (Salvatore Qasimodo). Toda zaradi nujnosti sožitja med ljudmi je treba najti modus vivendi. Ob razvoju človekove zavesti in osveščenosti v davni preteklosti se je kot nasprotje elementarni selekciji pojavilo pravo, kot civiliziran in kultiviran uravnavalec nasprotij med ljudmi, kot spontan družbeni pojav, ki temelji na imanentnem etičnem načelu pravičnosti. Pravo obstoji tam, kjer se pojavijo neskladja med interesi in razumevanji ljudi. »Ubi homines, ibi ius«. Za razrešitev sporov med ljudmi je poklican pravnik - sodnik, kot veja oblasti. Z zaupanjem se človek obrača na sodnika, da mu pomaga »proti krivicam sveta«. Sodnik mora zavzeto in odgovorno razsoditi o stvari, saj njegovi sodbi sledijo civilne, kazenske ali druge sankcije. Pri tem mora razrešiti neskladja tako, da bo človeško sprejemljivo. Ne sme se kriti za nestvarnimi formalističnimi razlogi. Pokazati mora poznavanje ne le prava kot institucionalizirane oblike volje, temveč mora odločati po pravu ob poglobljenem razumevanju življenja in sveta. Pri tem ponovimo nastopno besedo prvega dekana juridične fakultete v Ljubljani, dr. Leona Pitamica iz 1920. leta: »Ne bomo ustvarjali, ne bomo delili in ne bomo našli pravice, če ni pravičnosti v nas«.

Ob zastavljenem vprašanju pravne dopustnosti alternativnega zdravljenja omenimo, da bi se v tujini ne znašli pred tako »ledino«, ker bi podlago za razlago našli v medicinskem pravu (Arztrecht, Medical Law, Droit medical), ki se poučuje kot obvezen ali izbirni predmet v razvitejšem svetu in ki celovito zajema medicinsko dejavnost (morda se o tem kaj razmišlja že tudi pri nas, iniciativa je bila že večkrat dana na tradicionalnih srečanjih Medicina in pravo v Mariboru).

Ne bomo se spuščali v človeško ozadje in družbene razmere, ki pogojujejo razmah ali vsaj vztrajanje alternativnega zdravljenja (ki ga je zdravnik v sobotni prilogi Dela imenoval moderno čarovništvo). Morda ga lahko pravno opredelimo kot poskus zdravljenja, ki se ne izvaja po zakonskih določilih, se pravi, po strogih pogojih iz zakonov o zdravstveni dejavnosti, lekarniški dejavnosti in o zdravilih in ki ga ne izvajajo z zakonom pooblaščen osebe, v posebej določenem obsegu in načinu.

2. Pravni viri

Iskani pravni okvirji izhajajo predvsem iz zakona o zdravstveni dejavnosti (kratko: ZZD, Ur. l. RS, št. 9/92, 37/95, 8/96), zakona o lekarniški dejavnosti (kratko: ZLD, Ur. l. RS, št. 9/92), zakona o zdravilih (kratko: ZZ, Ur. l. RS, št. 9/96, popr. 19/96) in glede kazenskopravne ureditve iz kazenskega zakonika Republike Slovenije (kratko: KZRS, Ur. l. RS, št. 63/94, popr. 70/94). De lege ferenda pa bo vsekakor pomemben zakon o zdravnikih, ki je še v parlamentarnih klopeh (glej Poročevalec Državnega zbora, št. 10/96). Osnovo seveda predstavlja Ustava Republike Slovenije, zlasti z določitvijo človekovih pravic. Pomembni so tudi podrobnejši izvršilni podzakonski predpisi (pravilniki), predvsem ministrstva za zdravstvo.

3. Organizacijski in strokovni pogoji za izvajanje zdravstvene dejavnosti

3.1. Po določbi prvega odst. 1. čl. ZZD obsega (na primarni ravni, kamor spada tudi lekarniška dejavnost, in na sekundarni ter terciarni ravni) zdravstvena dejavnost ukrepe in opravila, ki jih po medicinski doktrini in ob uporabi medicinske tehnologije opravljajo zdravstveni delavci in zdravstveni sodelavci za varovanje zdravja, preprečevanje in odkrivanje bolezni ter zdravljenje bolnikov in poškodovancev. S tem je ostvarjeno načelo iz 51. čl. Ustave Republike Slovenije o pravici vsakogar do zdravstvenega varstva pod pogoji, ki jih določa zakon Republike Slovenije. In po določbi prvega odst. 3. čl. ZZD lahko opravljajo zdravstveno dejavnost na podlagi dovoljenja ministrstva, pristojnega za zdravstvo, domače in tuje pravne in fizične osebe, če izpolnjujejo s tem zakonom določene pogoje. Tako se po prvem odst. 25. čl. ZZD javni zdravstveni zavod ustanovi, spremeni, razširi dejavnost ali preneha delovati le s soglasjem ministrstva za zdravstvo po predhodnem mnenju Zavoda za zdravstveno zavarovanje Slovenije.

- Zasebni zdravstveni delavec, ki izpolnjuje pogoje glede izozbrazbe in druge pogoje, lahko prične po drugem odst. 35. čl. ZZD opravljati zasebno zdravstveno dejavnost z dnem izdaje odločbe o vpisu v register zdravstvenih delavcev, ki ga vodi Ministrstvo za zdravstvo.

- Javno službo v zdravstveni dejavnosti lahko po prvem odst. 4l. čl. opravljajo le na podlagi koncesije domače in tuje pravne in fizične osebe, če izpolnjujejo posebej predpisane pogoje.
- 3.2. Zdravstveni delavci in sodelavci neposredno izvajajo zdravstveno dejavnost pod določenimi pogoji, pri čemer predloži minister za zdravstvo po tretjem odst. 62. čl. ZZZ seznam poklicev, njihovo delovno področje in stopnjo zahtevnosti dela. Opraviti morajo pripravništvo, zdravniki pa še sekundariat, nakar se po uspešno opravljenem preskusu usposobljenosti zaposlijo kot specializanti ali kot sekundarji in delajo pod vodstvom mentorja. Za samostojno delo z bolniki je zdravnik usposobljen šele po uspešno opravljenem preskusu oz. specialističnem izpitu. Za samostojno delo pa rabijo zdravniki in zobozdravniki še posebno dovoljenje Zdravniške zbornice (licenca).
- 3.3. Pogoji za strokovno delo so še nadalje strogi, saj se morajo zdravstveni delavci po 70. čl. stalno strokovno izpopolnjevati in spremljati razvoj zdravstvenih ved ter vsakih sedem let dokazati svojo strokovno usposobljenost (sicer se jim lahko odvzame dovoljenje za samostojno delo). Za to so na razpolago strokovni organi iz 74. čl. ZZZ, interni strokovni nadzor, zbornični strokovni nadzor in ministrski upravni nadzor.
- 3.4. Za opravljanje zdravstvene dejavnosti so torej predpisani posebno strogi strokovni in organizacijski pogoji. Pri tem naj opozorimo še na Zakon o gospodarskih družbah (Ur. l. RS, št. 30/93, 29/94 in 82/94). Zdravstveno dejavnost namreč lahko opravljajo tudi gospodarske družbe in samostojni podjetniki (ob določenih pogojih); nanje se nanaša določba tretjega odst. 4. čl., da smejo te osebe opravljati samo tiste storitve, za katere so vpisani v register, in določba šestega odstavka, da nihče ne sme začeti opravljati svoje dejavnosti, preden ni vpisan v register in ne izpolni z zakonom določenih pogojev, kar mora ugotoviti pristojen organ. Dovoljenje za to daje ministrstvo za zdravstvo.

4. Pogoji za opravljanje lekarniške dejavnosti.

Ker je lekarniška dejavnost del zdravstvene dejavnosti, veljajo spredaj opisani pogoji smiselno tudi zanjo. Omenjamo le nekaj posebnosti iz ZLD. Opravlja se kot javna služba v javnih zavodih, ki jih ustanovi občina ali mesto v soglasju z ministrstvom za zdravstvo: to mora dati soglasje tudi h koncesiji za tiste dejavnosti, ki jih opravljajo zasebniki. Dejavnost se lahko prične opravljati, ko ministrstvo za zdravstvo ugotovi, da so izpolnjeni kadrovski in drugi zakonski pogoji (6. čl.). Pri istem ministrstvu se tudi vodi register lekarnarjev. Skrb za učinkovitost in strokovnost ter za druge naloge prevzame Lekarniška zbornica (38. čl.)

5. Opravljanje zdravstvene dejavnosti

- 5.1. Po dol. 45. čl. ZZZ opravljajo zdravstveno dejavnost zdravstveni delavci in sodelavci v skladu s sprejeto zdravstveno doktrino in kodeksom medicinske deontologije oziroma z drugimi strokovnimi in etičnimi kodeksi (ker so nekateri sodelavci s področja nezdravstvenih strok). Strokovno doktrino oblikujejo po 74. čl. v medsebojnem sodelovanju razširjeni strokovni kolegij, medicinska fakulteta in zdravstveni svet, ki ga

ustanovi ministrstvo za zdravstvo, kodeks medicinske deontologije pa sprejme po 85. čl. Zdravniška zbornica Slovenije.

- 5.2. Zdravstvena dejavnost se lahko opravlja le v skladu z ZZZ (oz. ZLD) in to v skladu z zdravstveno doktrino in kodeksom o deontologiji. Zdravstveni delavec v tem okviru nastopa samostojno (po bodočem zakonu o zdravnikih neodvisno) in prevzema v skladu s 55. čl. ZZZ etično, strokovno, kazensko in materialno odgovornost. Toda po 58. čl. sme uporabiti preverjene in strokovno neoporečne dopolnilne tradicionalne in alternativne oblike diagnostike, zdravljenja in rehabilitacije, ki ne škodujejo zdravju ljudi in ki jih odobri minister za zdravstvo s soglasjem medicinsko-etične komisije (ki jo pri ministrstvu sestavljajo priznani strokovnjaki in zdravstveni delavci). Ministrstvo za zdravstvo mora dati posebno dovoljenje za opravljanje te oblike zdravljenja, izvajalec pa mora voditi o njej posebno dokumentacijo.

Iz te temeljne določbe izhaja, da lahko izvajajo zdravju neškodljivo dopolnilno tradicionalno in alternativno medicino le zdravstveni delavci, če imajo za to dovoljenje ministrstva; to pa se izda le pod navedenimi pogoji in po posebnem postopku (po zakonu o zdravnikih se bo moral zdravnik za posebna znanja - npr. za akupunkturo - najprej dodatno izpopolnjevati, vrsto izpopolnjevanja pa bo določila zbornica, ki bo dala tudi dovoljenje za izvajanje take zdravniške storitve). Izven teh okvirov alternativno zdravljenje ni dopustno, alternativci ga ne smejo izvajati. Omenimo, da so dopustne alternativne oblike zdravljenja predvidene v Uredbi o uvedbi in uporabi standardne klasifikacije dejavnosti (Ur. l. RS, št. 34/94), in to pod šifro N. 85 I42, s posebej omenjeno akupunkturo, optometrijo, homeopatijo in kiropraktiko.

- 5.3. Tudi preskušanje nepreverjenih metod preprečevanja, odkrivanja, zdravljenja in rehabilitacije ter preskušanja zdravil in opravljanje drugih biomedicinskih raziskav je po 57. čl. dovoljeno le s soglasjem ministrstva za zdravstvo ter s pisnim soglasjem bolnika, oz. za mladoletne osebe in osebe pod skrbništvom, s pisnim soglasjem staršev ali skrbnika. Razumljivo, da je to mogoče izvajati le, če ni večje nevarnosti za zdravje bolnika in če je bolnik temeljito in ustrezno seznanjen z vsemi dobrimi in morebitnimi slabimi stranmi preskušanja. Po določbi 18. čl. Ustave RS je na človeku prepovedano delati medicinske in druge znanstvene poskuse brez njegove svobodne privolitve.

Ti poskusi predstavljajo možnost »predora« šolske medicine in uveljavljanja novih in izboljšanih metod, ki so strokovno utemeljene. Tu je odprta pot novim spoznanjem in napredku in to le na utemeljeni strokovni podlagi in zakonski ureditvi. Zakonu ni mogoče očitati, da podpira zaprto dogmatičnost. Tudi neortodoksne metode se lahko uveljavijo. Tudi stališča uradne medicine so se že velikokrat dopolnila oz. menjala (primer Paracelsusa).

6. Izdelava zdravil in promet z zdravili

- 6.1. Obravnavani zaključki se nanašajo tudi na zdravila in medicinske pripomočke za humano uporabo, kot to navaja Zakon o zdravilih. Zdravila in

medicinski pripomočki so definirani. Razvrščeni so v štiri skupine. Izdeluje jih lahko in jih daje v promet le tista pravna in fizična oseba, ki poleg splošnih pogojev izpolnjuje tudi posebne pogoje po ZZ, potrebne za vpis v sodni register oziroma, če gre za samostojnega podjetnika, za prijavo pri davčni upravi (8. čl.). Tako morajo biti zdravila in medicinski pripomočki predhodno laboratorijsko, farmakološko-toksikološko in klinično preizkušeni, za kar izda odločbo ministrstvo za zdravstvo. Urad Republike Slovenije za zdravila mora dati na podlagi mnenja komisije za zdravila dovoljenje za promet z zdravili in mora preveriti, če je bila vsaka serija predhodno posebej nadzirana. Pri navedenem uradu se tudi vodi register zdravil.

- 6.2. O dopustnosti dajanja zdravil v promet obstaja pomembna določba 73. čl. ZZD, po kateri je prepovedano dajati v promet izdelke in jim pripisovati zdravilni ali zdravilski učinek, če se po tem zakonu ne štejejo za zdravila. To velja seveda tudi za »alternativce« in njihova zdravila. Iz časopisov je znano, da morajo trgovske poslovalnice odstraniti iz prodaje vse tiste izdelke, npr. čaje, ki imajo na embalaži naveden zdravilni učinek, niso pa registrirani kot zdravila. Poslovalnica pri prodaji teh izdelkov ne izpolnjuje predpisanih pogojev.
- 6.3. V tej zvezi se vprašamo, ali potemtakem znane zeliščarke na tržnicah ne bodo smele ponujati številnim, že tudi stalnim kupcem preverjenih zdravilnih zelišč v okviru ljudskega zdravilstva? Normalno je, da mora zeliščarka seveda marsikomu razložiti zdravilski oz. zdravilni učinek zdravilne rastline.

Po črki zakona naj bi to ne bilo dovoljeno. Toda, stvar bi s tem verjetno prignali predaleč. Zeliščarke prihajajo s kmetov, z dežele, kjer se rastline tudi nabirajo. Ali bi ne mogli šteti za naravno, da tudi zeliščarke lahko prodajajo svoje »rože« prosto (tudi brez prometnega davka), kot lahko to zakonito počno kmetje s svojimi pridelki. Zelišča bi lahko šteli za lasten pridelek, saj se tudi po zakonu o gozdovih lahko nabirajo (in prisvojijo) gozdni sadeži, torej tudi zdravilne rastline. Zeliščarke spadajo na tržnice že po navadi in običaju. Njihov pravni položaj ni posebej urejen, razen s tržnim redom (vsega v predpise ni potrebno pripeti). Sicer pa velja kot eno od načel pravnega reda načelo razumnosti in sorazmernosti (in s tem pravičnosti) med dejanjem in sankcijo (Angleži rečejo rule of reason); po drugi strani pa vsaj v civilnem pravu veljajo kot podredni pravni vir dobri običaji, ki so moralno neoporečni. Pa še to. V kazenskem pravu poznamo institut dejanja majhnega pomena iz 14. čl. KZ RS, po katerem se ne šteje za kaznivo dejanje tisto dejanje, katerega nevarnost je neznatna, bodisi zaradi narave ali teže dejanja ali zaradi tega, ker so škodljive posledice neznatne ali jih ni, ali zaradi okoliščin, v katerih je bilo storjeno, in zaradi nizke stopnje storilčeve kazenske odgovornosti ali njegovih osebnih okoliščin. Zeliščarke bi si zlahka našle mesto v teh beneficijah. Koncem koncev je kazensko pravo s kaznimi v demokratični državi ultima ratio samo, kadar je nujno treba uveljaviti oblast prava zaradi nasilja nad ljudmi (in okoljem).

Vprašanje nedopustnosti zeliščarstva s pripisovanjem zdravilnih učinkov izdelkom pa bi se utemeljeno lahko postavilo pri poklicnem, obsežnejšem in škodljivem trgovanju z zelišči (siva ekonomija). Pravo mora vedno odločiti, ius semper loquitur.

7. Kazenskopravna ureditev

7.1. Do uveljavitve zares prvega popolnega kazenskega zakonika v zgodovini slovenskega naroda s 1. prosincem 1995 je kazenska zakonodaja štela mazaštvo za posebno kaznivo dejanje, ki ga je zagrešil, kdor se je protipravno in na škodljiv način ukvarjal z zdravljenjem ali drugo zdravstveno dejavnostjo. Novi KZ RS tega kaznivega dejanja več ne pozna, ker je prevladalo stališče, da dejanja, ki pomenijo le golo kršitev predpisa, ne morejo biti kazniva dejanja, temveč le **prekrški**. Tako se sedaj po 9l. čl. ZZD kaznuje z denarno kaznijo najmanj 50.000,00 SIT za prekršek izvajalec dopolnilne tradicionalne in alternativne oblike diagnostike, zdravljenja in rehabilitacije, ki svojo dejavnost opravlja brez predpisanega dovoljenja ali v nasprotju s predpisanimi pogoji. Strožje se kaznuje prekršek iz 16. točke prvega odstavka 10l. čl. Zakona o zdravilih, ki ga zagreši pravna ali fizična oseba, če daje v promet izdelke, ki se jim pripisuje zdravilni učinek, pa se po tem zakonu ne štejejo za zdravila (kazen najmanj 500.000 SIT za pravno oz. fizično osebo in najmanj 100.000 SIT za odgovorno osebo). V okviru varstvenega ukrepa se kršilcu izdelki odvzamejo.

7.2. KZ RS obravnava v dvajsetem poglavju **kazniva dejanja zoper človekovo zdravje**. Po 190. členu, z marginalnim naslovom **Malomarno zdravljenje**, se kaznuje z zaporom do enega leta zdravnik, ki pri opravljanju zdravniške dejavnosti iz malomarnosti ravna v nasprotju s pravili zdravniške znanosti in stroke in tako povzroči, da se komu občutno poslabša zdravje (analogno velja to tudi za zdravstvenega delavca in lekarnarja). Po 193. čl., z naslovom **Proizvodnja in promet škodljivih sredstev za zdravljenje**, se kaznuje z zaporom do enega leta tisti, ki proizvaja, prodaja ali kako drugače daje v promet zdravila ali druga sredstva za zdravljenje, ki so škodljiva za zdravje.

Če zdravnik ali kdorkoli drug pri izvajanju zdravstvene dejavnosti naklepno povzroči telesno poškodbo ali smrt, odgovarja za **klasično kaznivo dejanje zoper življenje in telo**, kot to navaja petnajsto poglavje KZ RS. Pri tem je pri telesnih poškodbah posebej omenjena kot škodljiva posledica okvara oškodovančevega zdravja.

Alternativci torej zaradi nezakonitega ukvarjanja z zdravljenjem odgovarjajo za navedena kazniva dejanja, če pride do okvare zdravja.

Menimo, da teče pred okrajnim sodiščem v Ljubljani kazenski postopek proti neki Kitajki (tudi za tujce veljajo naši predpisi), zaradi kaznivega dejanja posebno hude telesne poškodbe, storjene iz malomarnosti (glej tretji odstavek v zvezi s prvim odstavkom 135. čl. KZ RS), ki naj bi ga storila s tem, da je vletih 1991 in 1992 ob izvajanju kitajske metode Qi Gong udeležencem navajala, da je ob vsakodnevnih vajah mogoče ozdraviti brez zdravil; tako jim je svetovala, naj po lastnem občutku

zmanjšujejo dozo zdravil, ne glede na vrsto bolezni. Iz tega razloga so trije bolniki zaradi opuščanja jemanja zdravila oz. zaradi odsotnosti zdravniške kontrole utrpeli hudo škodo na zdravju in je bilo njihovo življenje v nevarnosti, tako da bi bili umrli, če jim ne bi bili v bolnišnici nudili takojšnje pomoči.

8. Civilnopravna ureditev

Na odškodninsko odgovornost, kot civilnopravno sankcijo za napake pri zdravljenju, do katerih pride tudi zaradi nedopustne ali nestrokovne uporabe dopolnilne tradicionalne in alternativne oblike diagnostike, zdravljenja in rehabilitacije, samo opozarjamo. Ta zadene seveda predvsem samozvane zdravnice. Več strokovnih prispevkov o tem občutljivem vprašanju je v knjigi »Medicina in pravo II, Odgovornost zdravnika, medicinska napaka« v izdaji Slovenskega zdravniškega društva in Pravniškega društva v Mariboru, 1994. leta.

Na koncu: Pravna ureditev daje kar zanesljivo podlago za opredelitev nedopustnosti alternativnega zdravljenja. Toda prava ne smemo idealizirati. Če hočemo preprečiti alternativno zdravljenje ali ga vsaj znatno omejiti, je treba vplivati na družbeno klimo in še na druge morebitne faktorje, ki imajo svoje korenine v nestrokovnosti, pri tem pa upoštevati: *lus spectat naturam ordinem*.

LITERATURA:

1. Deisinger M.: Kazenski zakon SRS s komentarjem in sodno prakso, Ljubljana, 1981
2. Dolenc A.: Medicinska etika in deontologija, dokumenti s komentarjem, Ljubljana, 1993
3. Dvoršak A: Padarske bukve, tisočletja ljudskega zdravstva, Ljubljana, 1995
4. Ihan A.: Postmoderno čarovništvo kot zrcalo moderne znanosti, Delo, 10. februarja 1996
5. Medvidović L.: Neki pogledi u krivičnopravnu odgovornost u medicini, Zakonitost št. 78/90, Zagreb
6. Milčinski J.: Medicinska deontologija, Ljubljana, 1982
7. Nikolič J.: Vpis dejavnosti v sodni register, Podjetje in delo, št. 1/96
8. Plauštajner K.: Zdravnikova odgovornost pri predpisovanju zdravil (neobjavljeno)
9. Predin Š.: Theophrastus von Hohenheim Paracelsus, Maribor, 1993
10. Šeparović Z.: Granice rizika - etničkopravni pristupi medicini, Zagreb, 1987
11. Enciklopedija Slovenije, zvezka št. 6 in 7, Ljubljana, 1992
12. Kazenski zakonik Republike Slovenije z uvodnimi pojasnili, Ljubljana, 1994
13. Medicina in pravo I, Maribor, 1993
14. Medicina in pravo II, Odgovornost zdravnika, Medicinska napaka, Maribor, 1994
15. Medicina in pravo III, Pojasnilna dolžnost, Maribor, 1995
16. Medicinska enciklopedija, zvezek 4, Zagreb, MCMLXIX
17. Poročevalec Državnega zbora, št. 29/94: Predlog zakona o zdravilih

18. Poročevalec DZ, št. 10/96: Predlog zakona o zdravnikih
19. Zdravje in bogastvo, Človekov boj proti boleznim in pomanjkanju, MK, Ljubljana, 1968
20. Zdravstveni vestnik, št. 4/89, tematska številka o " Alternativna